

NOVOPRONAĐENI ĆIRILIČKI SPOMENICI U KONAVLIMA

(Niko Kapetanić, Mateo Žagar, *Ćirilica u Konavlima*,
Muzej i galerija Konavala, Gruda 2023)

Sredinom 2023. godine objavljena je knjiga *Ćirilica u Konavlima* koju su napisali Niko Kapetanić i Mateo Žagar. Kao što sami autori navode, riječ je o knjizi u kojoj se predstavljaju novi nalazi ćiriličnih zapisa u kamenu u Konavlima. Istodobno, u knjizi se preispituju i postojeća čitanja nekolicine ranije objavljenih zapisa. Metode kojima su se autori u analizi služili su suvremene, filološko-paleografske i istraživačke, te je riječ o knjizi u kojoj se znanstvenim aparatom predstavljaju ćirilični spomenici. Autori su ujedno usporedili ćirilički srednjovjekovni materijal s pronađenim glagoljskim epigrafima

iz Konavala i okolice. Proučavali su i pitanje prvih dodira južnih sklavinija na istočnoj jadranskoj obali u 10. i 11. stoljeću s oba slavenska pisma (glagoljicom i ćirilicom). A oba se pisma tretiraju kao autentična pisma ovoga južnojadranskoga prostora.

Knjiga je podijeljena u dva dijela, pri čemu se prvi dio sastoji od šest članaka. Prvi članak nosi naziv *Počeci ćirilčkoga pisanja u Konavlima*. U njemu autori predstavljaju tezu o tome kako su glagoljica i ćirilica stigle na istočnu jadransku obalu. Pritom je ćirilčko pismo stiglo nešto kasnije nego glagoljica.

Do prvih dodira s ćirilicom na tim prostorima moglo je doći od početka 10. stoljeća. Iako postoji mogućnost da se na prostoru južnih jadranskih slavenskih biskupija ćirilicom pisalo i u 10. stoljeću, najstariji dokumenti vezuju se uz 11. i 12. stoljeće, za vrijeme postojanja kulturno razvijene Duklje, Dubrovnika, Zahumlja, Bosne, Raške. Sve su te zemlje bile snažno orijentirane prema Rimu. Praksa ćiriličkog pisanja u doticaju je s latinskom pismenošću, pisari su vješti u pisanju i ćirilicom i latinicom; čitaju se tekstovi i na latinskom i na crkvenoslavenskom jeziku. Glagoljička pisarska praksa imala je važnu ulogu u stabiliziranju tamošnjeg ćiriličnog pisanja. Autori ovdje raspravljaju o pitanju mjesta nastanka diplomatske minuskule koja se koristila u dubrovačkoj kancelariji kroz srednjovjekovlje i rano novovjekovlje. Čitatelju su o tome predočena različita stajališta, potkrijepljena znanstvenom literaturom.

Članak *Konavle od 11. do 15. stoljeća i pitanje rane slavenske pismenosti* donosi kratku povijest Konavala od postanka u 8. stoljeću preko procvata u 9. stoljeću, kada slabi bizantska vlast, da bi posve samostalna ova arhontija bila sve do prve polovice 10. stoljeća, kada bizantsku vlast počinju ponovno priznavati. Prvi put je ime za Konavle zabilježeno u djelu Konstantina VII. Porfirogeneta u djelu *O upravlja-*

nju Carstvom (De administrando imperio) oko 950. godine i Konavle nose naziv *καναλή*. U Ljetopisu popa Dukljanina nailazimo na oblik *Canale*. Navode se povijesne okolnosti pod kojima je došlo do početka širenja crkvenoslavenske baštine (i glagoljske i ćirilske) na ovom prostoru. Uvjerljive su tvrdnje da je ćirilica u Konavlima bila proširena u 10. stoljeću, a možda i potkraj 9. stoljeća. Razdoblje prvih tekstova na vlastitom jeziku ćirilicom seže također u 10. stoljeće.

Tekst *Slavenska (glagoljska i ćirilska) pismenost Duklje* počinje tvrdnjom da je Duklja od 8. do 12. stoljeća bila razvijen prostor, proširen na mnoge zemlje, pa tako od 11. stoljeća i na Konavle. Nezavisna Duklja pripadala je Katoličkoj Crkvi te je stoga razumljiva snažna prisutnost latinske pismenosti. S druge strane, zbog stoljetne oslonjenosti na Bizant jednako je razumljiv kontinuitet poznavanja grčkog pisma pa ćirilice. Pismenost na jednom od slavenskih pisama možemo pratiti pouzdano od 11. stoljeća; uzdamo li se u vjerojatne rekonstrukcije, početke glagoljice možemo tražiti u 9. stoljeću, a početke ćirilice nešto kasnije. Prvobitno je dukljansko slavensko pismo, prema riječima autora, glagoljica. Na temelju datiranja posljednjih pronađenih južnih glagoljskih epigrafa iz Konavala i Župe dubrovačke u 11. stoljeću autori zaključuju da je

glagoljsko pismo zasvjedočeno prije nego ćirilisko. Pritom su pri takvoj dataciji oprezni zbog nesigurne datacije kamenih spomenika. Drže da je opravdano smatrati kako su se oba slavenska pisma koristila na ovom prostoru od 10. stoljeća. Središta slavenske pismenosti bili su samostani u kojima se njegovala latinska i grčka pismenost. Pretpostavlja se da je riječ o benediktinskim samostanima osnovanim na prostoru Bizantske Dalmacije, koji su se mogli naslanjati na stariju bazilijansku tradiciju. Ti su stariji samostani kasnije oblikovani kao glagoljaški, s uporabom glagoljice i ćirilice. Uz ovaj prostor vezuje se postanak *Evandelistara kneza Miroslava* iz 13. stoljeća koji se odlikuje vještinom svog ćiriliskog rukopisa i iluminacije benediktinskog nasljeđa te kulturom pismenosti staroslavenskog kontinuiteta. Rukopis glavnog pisara oslonjen je na glagoljsku tradiciju i odražava uglatost latinske beneventane koja se koristila na tom prostoru. Na posljednjih nekoliko folija istog evandelistara nalazi se pismo Grigorija dijaka koje odražava mlađu fazu ćirilske pismenosti. I glagoljski *Mihanovićev odlomak apostola* te *Grškovićev odlomak apostola* (oba iz 12. stoljeća) također se vežu uz ovaj prostor. Sve to potvrđuje danas poznatu činjenicu da se na području Duklje prije druge polovice 12. stoljeća pisalo glagoljicom. U Duklji se, proizlazi iz rečenoga,

pisalo u isto vrijeme i slavenskim pismima (glagoljicom i ćirilicom) usporedno s latinskom riječi, o čemu svjedoče sačuvani srednjovjekovni tekstovi (*Barski epitafi, Povelje dukljanskih vladara...*).

U članku *Konavoski govori* autori ukratko navode da ti govori, koji su ostavili trag u svim zabilježenim pisanim tekstovima, danas pripadaju, ugrubo rečeno, istočnohercegovačkom štokavskom narječju. Čitatelja upućuju u kontekst pismenosti ovih prostora te izražavaju svijest o važnosti svakog pisma i u jeziku koji prenosi.

Tekst *Osvrt na glagoljske natpise u Konavlima* autori započinju činjenicom da se zemljovid prisutnosti najstarijih glagoljskih epigrafa na južnoslavenskom prostoru umnogome popunio. Najveću pozornost izazvala su dva glagoljička epigrafa na krajnjem hrvatskom jugu – u Konavlima i Župi dubrovačkoj. To je prostor na kojem je vjerojatno došlo do prvih dodira ovdašnjih Slavena s ćirilometodskom baštinom. Oni pridonose tvrdnji da je glagoljica u to rano doba slavenske pismenosti na konavoskim i okolnim prostorima starije pismo od ćirilice. Od ta dva glagoljska epigrafa prvi je pronađen uz grad Sokol u Konavlima. Riječ je o mramornom *Konavoskom glagoljskom natpisu*, koji je 1997. godine prepoznat kao glagoljski spomenik i autori ovog članka (Mateo Žagar i

Niko Kapetanić) datirali su ga u 11. ili na početak 12. stoljeća, u vrijeme dukljanske vladavine Konavlima. Natpis (odnosno dva natpisa koji slijede jedan iz drugog) razmjerno je malen, nepravilna oblika, veličine omanjeg dlana. Prije nego što je kamen slomljen, natpis je bio veći. Slova su teško razlučiva, stoga autori donose prijedlog čitanja, a kao alternativno čitanje upućuju na čitanja Marice Čunčić i Gordane Tomović. *Župski glagoljski natpis* je bolje očuvan, čitljiviji. I on je datiran u 11. stoljeće. Tekst je opširan, sa 25 riječi (102 slova), po veličini je odmah iza Bašćanske ploče. Uparan je metalnim šilom u komad pečene gline. Pronađen je 2007. godine u zaleđu Kupara, u Žrnovici, uz crkvu svetoga Đurđa. U odnosu na Bašćansku ploču razmjeri su ipak znatno manji: 13,4 x 10,6 cm, a debljina iznosi 3 cm. Tekst je raznolik, podijeljen u dva dijela: 1. zapis o gradnji crkve; 2. zaziv svetoj Sofiji i svetom Silvestru. Ovdje unutar glagoljskih slova nema tekstone ćiriličkih slova, za razliku od sjevernohrvatskih glagoljskih natpisa iz toga doba (npr. Bašćanska ploča, Kninski natpis, Natpis iz Plastova). I ovdje nalazimo rekonstrukciju teksta, prema čitanju Perkić-Čunčić.

Članak *Ćirilički spomenici u Konavlima* središnji je i najvažniji tekst ove knjige, barem prema mišljenju autorice ovoga prikaza. Članci koji mu prethode predstavljaju povi-

jesni, geografski, govorni i pismovni kontekst u koji su smješteni ćirilički spomenici koji su u ovom poglavlju obrađeni. Premda broj spomenika u Konavlima nije velik (ni kamenih ni onih pisanih na mekom materijalu: papiru ili pergameni), autori im posvećuju pažnju u različitim segmentima. Na pergameni su se sačuvale samo isprave, koje se uglavnom nalaze u Dubrovačkom arhivu. U njima najčešće bosanski vladari tematiziraju Konavle u pogledu darivanja, kupoprodaje, upravljanja od 14. do kraja 17. stoljeća. Autori drže da te isprave ne mogu biti pouzdane podloga za raspravljanje o ćiriličkoj pismenosti u Konavlima, ali su isprave važne jer upućuju na činjenicu da je u njihovu okruženju pisanje ćirilicom bilo rasprostranjeno. Obrađene su isprave koje su izravno vezane uz Konavle, a donose dopisivanje Dubrovčana „među sobom”, kao što su *Pismo konavoskog kneza Črnomira Dubrovčanima* iz 1252. – 1254., te *Pismo Pavla Radinovića* iz 1397. godine. Od spomenika koji su zapisani u kamenu predstavljeni su spomenici iz Popovića, Brotnice, Dunava (Sokol grada), Čilipa i Zastolja. Svi su ti kameni spomenici predočeni slikovnim materijalom (fotografijom), rekonstrukcijom natpisa na samom kamenu, transliteracijom natpisa latinicom. Uz to se donose podaci o njihovoj veličini, smještaju u prostoru, funkciji, analizi slovnog postava,

povijesti proučavanja te analiza teksta i novo čitanje u usporedbi s već postojećima. U *Dodacima*, kao izdvojenom poglavlju, autori su predočili preostale nalaze na terenu koji su pronađeni usporedno s materijalom na kojem su prepoznata ćirilička slova. Tako su se tu našla dva ulomka kupa na Sokolu na kojima se vide svojevrsni ornamenti. Osim toga pronađeni su obrađeni kameni u Ljutoj te nadgrobne ploče u Popovićima. Autori su se oslanjali na objavljene prikaze i tumačenja, a dopunili su ih vlastitim istraživanjima i rekonstrukcijama, sastavljenima na temelju novijih fotografija. Na temelju predstavljenih analiza autori zaključuju da nema dovoljno materijala kako bi se utvrdile posebnosti konavoske ćiriličke pismenosti, ali također nema sumnje u njezinu ukorijenjenost u konavosku povijest.

U drugom dijelu svojega predstavljanja ćirilice u Konavlima autorski dvojac Kapetanić – Žagar donosi tekst *Ćirilica u Konavlima i oko njih na pergamentu i papiru*. Konavle i cjelokupno okruženje, pogotovo Dubrovnik, obilježilo je domaće minuskulno ćiriličko pisanje. Tim su pismom pisane tri isprave: Pismo kneza Črnomira iz 1252. – 1254., Isprava Pavla Radinovića iz 1397. te jedna isprava pronađena u Dubrovačkom arhivu datirana u 1542. godinu. Za sve tri isprave u ovoj je knjizi ponuđen cjeloviti prijepis s

punom paleografskom, jezičnom i tekstološkom obradom te su ponuđeni ključni komentari relevantni uz njihov sadržaj.

Pismo kneza Črnomira, 1252. – 1254., jedan je od najstarijih sačuvanih ćiriličkih dokumenata u Dubrovačkom arhivu. Ovo je pismo, nakon Povelje Kulina bana iz 1189. i još nekoliko humskih i bosanskih isprava, jedno od najstarijih štokavskih tekstova uopće. To je razlog zašto ga autori cjelovito filološki obrađuju i s paleografskoga i s povijesnojezičnoga stajališta. Sadržajno, riječ je o pismu koje Črnomir (prepoznatljivo slavensko ime) piše rezolutnim tonom dubrovačkom knezu da neće pustiti Dubrovčanina kojega je zatočio sve dok Dubrovčani ne oslobode jednoga Konavljanina. U pismu govori i o slučajevima kada su Dubrovčani prodavali Konavljane kao roblje, unatoč zahtjevima konavoskoga kneza da budu pušteni. Pismo je pisano na jednom listu pergamene. Usput recimo i to da su autori ovu knjigu posvetili upravo konavoskom knezu Črnomiru. Druga konavoska isprava *Pavla Radinovića od 25. ožujka 1397.* pisana je na dva lista papira. Iz sadržaja doznajemo kako je knezu Radinoviću dodijeljeno dubrovačko pravo građanstva, da priseže svoju odanost te omogućuje slobodu trgovine Dubrovčanima na svom prostoru i to pred nekoliko svjedoka. Treće je *Pismo Muste*

vojvode novskog i trebinjskog konavoskom knezu 1542. godine. Isprava nije nastala u Konavlima, ali tematizira Konavle. Napisana je u susjednom Herceg-Novom i upućena Dubrovniku. U knjizi *Ćirilica u Konavlima* to je pismo prvi put objavljeno. Tekst je pisan na papiru u 13 redaka. Prema sadržaju riječ je o tužbi kojom Božičko Pavlov iz Dube u Konavlima u ime brata Nikole tuži Ivaniša Grgurevića iz Zubaca u Hercegovini, kojemu pak vojvoda Must želi suditi u Trebinju ili Novom. Za sva je tri dokumenta dana njihova fotografija, transliteracija latinicom i prijevod teksta na suvremeni hrvatski jezik. Potom se daje detaljna paleografska raščlamba slovnog inventara, prikaz fonoloških promjena i prikaz morfološke situacije, a sintaksa je predstavljena u kratkim naznakama.

U prikazu knjige svakako treba spomenuti njezinu likovnu opremljenost. Sve slike koje u njoj nalazimo su u boji. Knjiga obiluje geografskim kartama koje transparentno pokazuju

situacije koje vladaju na geografskim prostorima o kojima se u pojedinim dijelovima knjige govori, što čitatelju omogućuje jasan uvid u tadašnju povijesno-geografsko-političku situaciju, što pak pridonosi jasnijem razumijevanju rasprostranjenosti slavenskih pisama u tom vremenu. Knjiga obiluje i fusnotama koje osnovni tekst upotpunjuju nizom povijesnih informacija, ali i sadašnjim tumačenjima o onome uz što se fusnote vezuju u glavnom tekstu. Na kraju je popisana opsežna literatura koja će zainteresiranom čitatelju pružiti prošireni uvid u teme koje autori u ovoj knjizi proučavaju.

Knjiga *Ćirilica u Konavlima*, koju su napisali filolog i paleograf Mateo Žagar te povjesničar Niko Kapetanić, znanstvena je knjiga koja će dobro doći ne samo stručnjacima nego i zainteresiranim čitateljima koje zanima povijest Konavala i njihove okolice te ćirilički spomenici koji su uz te prostore vezani.

Tanja Kuštović